

Studia z dziejów książki i prasy

Przegląd badań za lata 2007-2010

**Praca zbiorowa pod redakcją
Zdzisława Kropidłowskiego,
Dariusza Spychały i Katarzyny Wodniak**

Bydgoszcz 2010

Studia z dziejów książki i prasy

Przegląd badań za lata 2007-2010

Redaktorzy

Zdzisław Kropidłowski, Dariusz Spychała, Katarzyna Wodniak

Recenzenci

Jerzy Konieczny, Andrzej Wałkowski

Skład

Katarzyna Kornicka

Projekt okładki

Katarzyna Kornicka

© Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego

ISBN 978-83-7096-673-7

Druk

Mała Poligrafia Redemptorystów

33-170 Tuchów, ul. Wysoka 1

Książkę można zamówić pod adresem

kabib@ukw.edu.pl

Łukasz Żywulski

Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu

Stan badań nad kolekcją starych druków pochodzących z biblioteki kościoła parafialnego w Galinach k. Bartoszyce

Galiny to niewielka wieś położona w województwie warmińsko-mazurskim, w gminie Bartoszyce, założona w 1336 roku przez komtura Bałgi Henryka von Muro. Zainteresowanie tematem Galin powstało zupełnie przypadkowo, w momencie prowadzenia przeze mnie badań nad starodrukami ze zbiorów Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie. Okazało się wówczas, że losy księgozbiorów zgromadzonych zarówno w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu jak i w Kętrzynie odznaczają się podobną historią. Obie kolekcje łączy część starodruków o tych samych cechach zewnętrznych, a co za tym idzie również o tej samej proveniencji. Sprawa druków pochodzących z Galin wiąże się z zakończeniem działań wojennych w 1945 r., i wytyczeniem na nowo granic powojennej Polski, w której znalazła się również południowa część byłych Prus Wschodnich, zasobna w liczne księgozbiory głównie niemieckojęzyczne, z bibliotek dworskich, kościelnych oraz szkolnych. Nadzór nad opuszczonym mieniem ponemieckim przejęło Ministerstwo Ziem Odzyskanych, zakazując jego samowolnego wywozu oraz wyznaczając Ministerstwo Oświaty jako organ uprawniony do wydawania odpowiednich zezwoleń w stosunku do porzuconych księgozbiorów¹. Z wielu tego typu pozwoleń skorzystał po 1945 r. nowopowstały Uniwersytet Mikołaja Kopernika zyskując status instytucji uprzywilejowanej w obszarze gromadzenia książek, zdeponowanych oraz porzuconych, głównie na terenie byłych Prus Wschodnich oraz Pomorza Zachodniego. Dzięki temu, na przestrzeni lat 1945-1949 zasób Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu osiągnął liczbę ok. 600 tys. wol. druków zwartych, czasopism oraz jednostek zbiorów specjalnych². W wyniku podjętych przez pracowników uniwersyteckich wy-

¹ Archiwum Państwowe w Olsztynie. Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski – Sprawy mienia ponemieckiego i wywóz. Sygn. M-12691, s. 197-198a (Zarządzenie Ministra Ziem Odzyskanych z 22 lutego 1946 r. w sprawie zakazu wywozu mienia ruchomego z Ziem Odzyskanych), zob. również: Mazurski Dziennik Pełnomocnika Rządu RP z 20 kwietnia 1946 r., nr 2 (5), s. 31-33.

² H. Baranowski: Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, ich rozwój i kierunki przyszłego kształtowania. Studia o Działalności i Zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Cz. 5, Toruń 1990, s. 26, 29.

siłków uratowano liczne cymelia (m.in. pierwsze – norymberskie wydanie *De Revolutionibus orbium coelestium...* Mikołaja Kopernika z 1543 r.; protestancki *Kancjonał* Walentego z Brzozowa, wydany w Królewcu w 1554 r. oraz *Catechismus* Martynasa Mażvydasa z 1547 r. – pierwszy druk w języku litewskim i zarazem jeden z dwóch zachowanych na świecie egzemplarzy. Uratowano również bezcenne arcydzieła sztuki typograficznej i introligatorskiej takie jak *Srebrna Biblioteka* księcia Albrechta Hohenzollerna i jego drugiej żony Anny Marii oraz unikatowa na skalę światową oprawa sakwowa modlitewnika księżnej Doroty, pierwszej żony księcia Albrechta Hohenzollerna³. Powojenne wydarzenia wyznaczyły nową cezurę w dziejach książki oraz wprowadziły do terminologii polskich badań księgoznawczych nowe pojęcie o nazwie: „zbiory zabezpieczone”, do których należą omawiane w niniejszym referacie książki.

W zbiorach Muzeum w Kętrzynie udało się zlokalizować dwa starodruki pochodzące z Galin⁴. W Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu do tej pory udało się zlokalizować, na podstawie czytelnych znaków zewnętrznych 1053 pozycje bibliograficzne starodruków w ok. 552 woluminach oraz 8 rękopisów. Biblioteka z Galin jest tym samym dziesiątym, co do wielkości zespołem proveniencyjnym starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Najliczniejsza część starodruków z kościoła w Galinach pochodzi z wieku XVII i liczy 752 pozycje bibliograficzne w 327 woluminach. Z wieku XVI pochodzą 182 druki w 126 woluminach. Wiek XVIII reprezentuje już nieco mniej książek, bowiem 101 w 80 wol⁵. Najcenniejszą część kolekcji stanowią inkunabuły, w liczbie 4 pozy-

³ Szerzej na ten temat zob. M. Strutyńska: *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999 oraz M. Strutyńska: *Cymelia ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Rękopisy i stare druki. Wystawa zorganizowana z okazji Jubileuszu 50-lecia UMK w dniach 19-24.02.1995*, Toruń 1995; J. Tondel: *Srebrna Biblioteka księcia Albrechta Pruskiego i jego żony Anny Marii*. Toruń 1994.

⁴ sygn. MK- stdr. 2, stdr. 21.

⁵ W artykule (Ł. Żywulski: *Odkryta na nowo biblioteka kościoła parafialnego w Galinach w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2009, nr 4, s. 589*) liczba ta była oparta o badania M. Strutyńskiej. W trakcie podjęcia dalszych badań nad tą kolekcją, ustalono, że książek tych jest jednak więcej. Metodą poszukiwań książek z Galin jest przeglądanie z autopsji każdego woluminu po charakterystycznych naklejkach. Dysproporcje w wynikach badań mogą wynikać ze zwyczajnego przeoczenia, wobec ponad 50-tysięcznej wielkości kolekcji druków. Ostateczna liczba tomów i tytułów starych druków, które przybyły do Biblioteki UMK może jeszcze nieznacznie wzrosnąć i znana będzie ostatecznie dopiero po sprawdzeniu magazynu czasopism, w którym znajdują się jeszcze liczne wydawnictwa ciągle wydane przed 1800 r., a figurujące na inwentarzu czasopism,

cji bibliograficznych w 3 woluminach. Każdy z woluminów zakwalifikowanych do proveniencji galińskiej charakteryzuje się kremową naklejką na grzbiecie z zapisaną tuszem sygnaturą, składającą się ze skrótu *Tit.*, cyfry rzymskiej, cyfry arabskiej oraz (lub) symbolu literowego (np. *Tit. VIII. 5*). Większość z tych książek oprawionych zostało w biały pergamin, choć zdarzają się oczywiście wyjątki, w postaci opraw wykonanych z cielęcej bądź świńskiej skóry (fot. 1).

Przez długie lata, wobec skąpej - nieadekwatnej do potrzeb - obsady personalnej sekcji starych druków w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu księgozbiór ten jako całość był całkowicie nieznany. Pierwsze próby ustalenia pochodzenia księgozbioru, określanego roboczo „*Biblioteką Tit*” zostały podjęte w 1995 roku przy okazji opracowywania katalogu inkunabułów przez wieloletnią pracowniczkę Oddziału Zbiorów Specjalnych Marię Strutyńską⁶. W ogłoszonej cztery lata później publikacji badania nad tą kolekcją posunęły się nieco dalej, lecz księgozbiór został niewłaściwie przypisany do biblioteki Kościoła Mariackiego w Stargardzie Szczecińskim⁷. Wprawdzie na podstawie czytelnych rękopiśmiennych zapisów na kilku książkach M. Strutyńska ustaliła poprzedniego ich właściciela (czyli kościół w Galinach) to bazując na niepewnych i drugorzędnych cechach przyporządkowała całą kolekcję do zbiorów bibliotecznych kościoła w Stargardzie Szczecińskim. M. Strutyńska zasugerowała się przechowywanymi w zbiorach Biblioteki UMK rękopiśmiennymi katalogami biblioteki mariańskiej ze Stargardu, na którego jednym z tomów (Rps. 160/IV) dopatrywała się skrótu *Tit.* Ów pechowy zbieg okoliczności spowodował zejście z tropu prowadzącego do Galin na niewłaściwy trop stargardzki. Książki z Galin z całą pewnością nie zawędrowały na Pomorze ani stamtąd nie przybyły. Hipoteza stargardzka nie może uzyskać akceptacji gdyż napis na katalogu (Rps. 160/IV) jest częściowo zatarty i wskazuje na inny dukt pisma⁸. Ponadto na grzbietach rękopiśmiennych katalogów, a także rękopisów średniowiecznych pochodzących ze Stargardu nie ma nalepek ze skrótem *Tit.*, lecz z czytelną nazwą autora i fragmentem tytułu. Nie udało się także odnaleźć w wyżej wspomnianych katalogach 4 inkunabułów i losowo wybranych późniejszych druków oklejonych sygnaturą z *Tit.* Zakres treściowy ksiąg również nie odpowiada profilowi biblioteki kościelnej Pomorza Zachodniego, a także istnieje małe prawdopodobieństwo, że

---

a nie starodruków. W celu odnalezienia wszystkich książek, które przybyły z Galin niezbędna będzie także inwentaryzacja w magazynie książek z okresu 1801-1945.

⁶ M. Strutyńska: Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Toruń 1995, s. 10.

⁷ M. Strutyńska: Struktura proveniencyjna..., s. 31-34.

⁸ Reprodukacja fotografii w: M. Strutyńska: Struktura proveniencyjna, s. 34, fot. 55.

książki ze Stargardu zawędrowały do leżącego kilkaset kilometrów dalej Kętrzyna.

O ewidentnej przynależności książek do biblioteki w Galinach zadecydowała kwerenda archiwalna oraz badania porównawcze na zbiorze starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. W piśmie z podróży służbowej do kilku miejscowości ówczesnego woj. olsztyńskiego, w dniach 20-26 września 1946 r., Zbigniew Zdrójkowski wspominał o przewiezieniu z kościoła w Galinach do Biblioteki UMK 726 starych druków, w tym wielu cennych poloników⁹. Na jednym z druków, które wymienia (J. Herbut, *Statuta Regni Poloniae in ordinem alphabeti digesta...*, Kraków 1567)¹⁰ widnieje naklejka koloru kremowego z odręczną sygnaturą: *Tit. X. 83* (fot. 2,3)¹¹.

O pochodzeniu książek świadczą ponadto wielokrotnie powtarzające się rękopiśmienne wpisy proboszczów kościoła w Galinach: Martina Friedricha Dorna¹², Prospera Anastasiusa Friedericiego (1674 – 1740), Johanna Daniela Settegasta (ur. 1700), oraz jego syna Carla Friedricha Settegasta (1748-1832) odznaczonego Orderem Czerwonego Orła¹³. Na niektórych woluminach znajdują się także wpisy mówiące o bezpośredniej przynależności druku do kościoła w Galinach (*der Kirchen Bibliothec zu Gallingen gehörig*)¹⁴.

Analizując szerzej pochodzenie omawianych książek, których ostatnim właścicielem i miejscem przechowywania był kościół w Galinach należy zwrócić się w kierunku pruskiej rodziny Eulenburg, rezydującej w Galinach do końca II wojny światowej. Baronowie von Eulenburg sprawowali bowiem patronat nad ewangelicką parafią w Galinach. Najbardziej zasłużonym dla kościoła członkiem rodu był Gottfried Heinrich zu Eulenburg (1670-1734), pełniący w swojej

⁹ Archiwum Biblioteki UMK. Teczka Sprawozdania z podróży służbowych VIII1946-VII1947 (bez sygnatury), k.12 v.

¹⁰ sygn. Pol.6.III.33.

¹¹ W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu przechowywany jest jeszcze drugi egzemplarz Statutów (sygn. Pol.6.III.5), lecz swoją proweniencją wskazuje na bibliotekę rodzinną Sczanieckich z Nawry.

¹² sygn. Pol.7.IV.7

¹³ D. H. Arnoldt: *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den Lutherischen Kirchen in Ostpreussen gestandenen Predigern*. Hrsg. von F. W. Benefeldt. Königsberg 1777, s. 238 oraz *Kurzgefaßte Nachrichten von allen seit 1775 an den evangelischen Kirchen in Ostpreußen angestellten Predigern*. Hrsg. von L. J. Rhesa. Königsberg 1834, s. 60 oraz *Vaterländisches Archiv für Wissenschaft, Kunst, Industrie und Agrikultur oder Preuss. Provinzial-Blätter*, Bd 14. Königsberg 1835, s. 352. Wpis C. F. Settegasta znajduje się w druku o sygn. 276897.

¹⁴ sygn. 266304.

karierze, po zmianie wyznania na katolicyzm funkcję arcykapłana w Braniewie oraz kanonika we Fromborku. Był on fundatorem kaplicy św. Brunona w katedrze we Fromborku oraz w kościele parafialnym w Wozławkach. W 1726 r. ufundował rodzinną bibliotekę kościołowi parafialnemu w Galinach¹⁵. Biblioteczny legat był dowodem wdzięczności syna wobec swego ojca - Botho Heinricha zu Eulenburg, któremu ufundował również portret wiszący niegdyś w kościele w Galinach (obecnie w zbiorach Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego). Obraz ten opatrzony został informacją o przedstawionej postaci, fundatorze oraz bibliotece: „*Bohtto Heinrich Freyherr zu Eyllenburg, Oberster Cam[m]er Herr, Preuß-Landv. Ober-Appelations Gerichts Rath Erb-Herr auff Gallingen Tolcksdorff und Hermanhagen etc. Ein einziger Sohn und der letzte von seinem Hause setzet dieses, nebst dieser Bibliothec seinem lieben Vatter aus kindlicher Pflicht, zu einem im[m]er [...] andencken Verflucht sey der so dieses andencken zerstöret 1726.*” W 1860 roku bibliotekę kościelną o nieznaną liczbę książek powiększył swoim legatem również Ludwik zu Eulenburg¹⁶. Na kartach tytułowych i preliminarjach starych druków przewiezionych z kościoła widnieją liczne wpisy przedstawicieli tego pruskiego rodu. Obok fundatora biblioteki dotychczas zidentyfikowano między innymi wpisy następujących członków rodu: Botho Heinricha zu Eulenburg (1613-1674)¹⁷, Albrechta zu Eulenburg¹⁸, Abrahama ab Eulenburg¹⁹, Johanna Sebastiana ab Eulenburg (fot. 4)²⁰.

W książkach, które w różnym czasie trafiły do rodzinnej biblioteki Eulenburgów, a następnie do kościoła można znaleźć wiele zapisów, które świadczą o intensywnej wymianie bądź polityce zakupów prowadzonej przez poszczególnych członków rodu, a także proboszczów. W bibliotece baronów Eulenburg znalazły się książki pochodzące od przedstawicieli innych rodów pruskich takich jak Wallenrod (*Johannes Ernestus a Wallenrod est possessor huius libelli die 26 Novemb. A[nn]o 1628*)²¹, von Gröben (*Sum H[enrici] W[ilhelmi] de*

¹⁵ Altpreussische Biographie. 1974, Bd. 1, s. 170. Biblioteka mieściła się w pomieszczeniu nad zakrystią i dokładnie z tego miejsca została zabrana przez pracowników UMK 23 września 1946 r., o czym wspomina w sprawozdaniu Z. Zdrójkowski.

¹⁶ P. Schwenke: Adressbuch der deutschen Bibliotheken. Beiheft zum Centrallblatt für Bibliothekswesen 10. Leipzig 1893, s. 133.

¹⁷ sygn. Ob.7.II.1438, Ob.7.II.2369.

¹⁸ sygn. Pol.6.I.52.

¹⁹ sygn. Ob.6.II.76.

²⁰ sygn. Ob.6.II.158.

²¹ sygn. Ob.6.I.124.

Gröben)²², von Nostitz (XVI-wieczny superekslibris Friedricha von Nostitz oraz Anny von Nostitz)²³, czy von Kanitz (*Inter suos me numerant Salomon a Kanitz a[nn]o 1647 d. 22 octobris*). Płyta nagrobna z 1680 r. tego ostatniego znajduje się obecnie w kościele w Galinach. Książki przedstawicieli tychże rodów mogły trafić do pałacu w Galinach na przykład w wyniku zawieranych małżeństw w obrębie tych rodzin. Jeden druk współoprawny z drukiem podpisanym przez H. W. Gröbena pochodzi z biblioteki jednego z czołowych dziejopisarzy Pomorza, prawnika, poety i sekretarza Rady Miejskiej w Gdańsku Kaspra Schütza (ok. 1540-1594), autora słynnego dzieła *Historia rerum Prussicarum, das ist warhaffte und eigentliche Beschreibung der Lande Preussen*²⁴. Z biblioteki innego, późniejszego historyka, zarazem filozofa, lekarza i poety Christiana Theodora Schossera pochodzi XVI-wieczna kronika: *Liffländische, Churländische Chronica...* (Rostock 1590). Z zapisu znajdującego się na karcie przedtytułowej wynika, że książka w 1613 została podarowana przez wspomnianego niejakiemu Adamowi Kramerowi²⁵. W interesującej nas kolekcji znalazła się także książka z kolekcji toruńskiego burmistrza Jana Godfryda Roesnera, straconego po wydarzeniach tumultu toruńskiego w 1724 r. (*Ex Bibliotheca B. Praesidi Thorun[ensi] Roesneri hunc emit librum Joh[ann] Dan[iel] Settegast*). Książkę tę do kościoła sprowadził pastor J. D. Settegast, poprzez zorganizowaną w październiku 1725 roku publiczną aukcję²⁶. Jeden z XVI-wiecznych druków oklejony sygnaturą z *Tit.* nosi charakterystyczną dla królewieckiej Biblioteki Zamkowej oprawę z wyciśniętymi czarnymi farbami inicjałami Jerzego Fryderyka: G[erorg] F[riedrich] M[arkgraf] B[randenburgensis] D[ux] P[russiae] i tłoczeniem BIBLIOTHECA²⁷. W omawianej kolekcji znajdują się ponadto liczne wpisy pastorów z różnych kościołów niemieckich oraz niezidentyfikowanych dotychczas osób. Odczytanie zapisów ze wszystkich 550 tomów będzie wymagało jeszcze długich i żmudnych badań.

W omawianej kolekcji znalazło się 8 rękopisów. Na ten niewielki zbiór składają się prace o różnym zakresie tematycznym w języku niemieckim lub łacińskim. Największą wartością odznacza się niewątpliwie rękopiśmienny katalog biblioteki rodzinnej Eulenburgów z 1703 r.: „*Catalogus variorum librorum*

²² sygn. Ob.6.II.121-122.

²³ sygn. Ob.6.II.82.

²⁴ sygn. Ob.6.II.121-122.

²⁵ sygn. Pol.6.III.27-29.

²⁶ I. Imańska: Toruńskie aukcje książek w XVIII wieku. Toruń 2007, s. 16, sygn. Pol. 7.II.5594 – 5596..

²⁷ sygn. Ob.6.III.4.

in quavis facultate materia et lingua praesentium in Bibliotheca Galingo-Eilenburgica Anno 1703” (fot. 5,6)²⁸. Katalog ma charakter działowy (teologia, prawo, medycyna, filozofia, varia), a książki w obrębie działów ułożone są według formatów. Opisy są bardzo skrócone i ograniczają się jedynie do podania fragmentu tytułu oraz autora. W katalogu występuje osobna numeracja arabska dla każdego z działów. Katalog liczy 21 kart, jest bardzo starannie i kaligraficznie sporządzony przez co w całości jest czytelny. Ponadto na podstawie układu tego katalogu możemy stwierdzić, że po przekazaniu zbiorów do kościoła powstała tam zupełnie inna klasyfikacja dla uporządkowania zbiorów, posługująca się skrótami Tit., cyframi rzymskimi i arabskimi.

Poza katalogiem w zbiorze rękopisów znajdują się Akta sejmiku prowincjonalnego Prus Książęcych (*Landtagsakten des Herzogthums Preussen zu Königsberg 1609-1612*)²⁹, XVI-wieczna kopia zbioru prawa chełmińskiego spisana w Gdańsku w 1594 r. (*Die fünf Bücher Colmischer Rechts ... abgeschrieben im Jahr 1594*)³⁰, XVII-wieczny traktat o tematyce weterynaryjnej Johanna Petrusa Weta³¹, XVII-wieczne, zebrane w jednym woluminie rękopisy o charakterze filozoficznym (*De usu logices; Exemplum logicum analiticum; Institutio-nium dialecticarum exordinum...*)³², XVIII – wieczny rękopis prawniczy (*De iure naturae et gentium*)³³, zbiór modlitw Sophi Reginy Böhkin z XVIII w.³⁴ oraz XVII-wieczne varia historyczne³⁵.

Najcenniejszą część kolekcji drukowanej stanowią inkunabuły. Interesujące nas 4 pozycje bibliograficzne w 3 woluminach reprezentują edycje dzieł z zakresu prawa kanonicznego, tj. dekretały papieża Bonifacego VIII z 1486 r. (*Liber sextus Decretalium cum glossa Ioannis Andreae...*)³⁶, papieża Grzegorza IX z 1496 r. (*Decretales, cum glossa Bernardii Parmensie...*)³⁷, konstytucje papieża Klemensa V z 1486 r.³⁸ oraz tzw. *Dekret Gracjana* z 1493 r. (*Decretum cum ap-*

²⁸ sygn. Rps. 541/III.

²⁹ sygn. Rps 133/IV.

³⁰ sygn. Rps 212/II.

³¹ sygn. Rps 197/I.

³² sygn. Rps 196/I.

³³ sygn. Rps 227/II.

³⁴ sygn. Rps 183/II.

³⁵ sygn. Rps 168/III.

³⁶ sygn. Inc.III.105 adl. 1.

³⁷ sygn. Inc.III.103.

³⁸ sygn. Inc.III.106 adl. 2.

paratu Bartholomaei Brixienensis et Ioannis Semecae...)³⁹. Interesującym jest fakt, że wszystkie omawiane paleotypy pochodzą ze słynnej norymberskiej oficyny Antona Kobergera, któremu sławę przyniosło wydrukowanie *Kroniki świata* Hartmanna Schedla w 1493 roku. Inkunabuły przechowywane dziś w zbiorach Biblioteki UMK są w przyzwoitym stanie, trzy z czterech inkunabułów zdobione są złożonymi inicjałami wstępnymi, natomiast każdy z nich odznacza się bogatym rubrykowaniem. Oprawy charakteryzują się dostojniejszym wykonaniem. Wyróżniają się spośród większości opraw z tej biblioteki, ponieważ składają się na nie deski obciążone białą świńską skórą, zdobioną ornamentami wykonanymi techniką ślepych tłoków i radełek.

Zawartość treściowa zasobu starych druków XVI-XVIII w. ze względu na rozległy obszar do zbadania nie została jeszcze w całości rozpoznana. W pierwszej kolejności, poza inkunabułami, moją uwagę przykuły druki zinwentaryzowane w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu jako polonika XVI i XVII w. Z tego też względu warto przybliżyć zakres treściowy tychże druków. Choć wśród nich nie ma druków w języku polskim, są natomiast druki ściśle odnoszące się do dziejów państwa polskiego. Z takich wyjątkowo cennych XVI-wiecznych poloników wymienić należy zbiór norm prawnych dotyczących całego terytorium Królestwa Polskiego, opracowany przez Jana Herburtą i wydany w Krakowie w 1567 r. pt. „*Statuta Regni Poloniae in ordinem alphabeti digesta*”⁴⁰. Z XVII wieku wyszczególnić można wydaną w Kaliszu w 1637 pracę Piotra Meszkowskiego „*Polonus iure politus mores patrios ad leges conformans*”⁴¹. Autor podaje w niej wskazówki dla każdego stanu, jak być dobrym obywatelem, radził zachować wolną elekcję, gwałtownie piętnował rządy tyrańskie. W druku znajduje się także tradycyjna pochwała rolnictwa⁴².

Na podstawie zawartości tej części kolekcji można bezsprzecznie stwierdzić, że członkowie rodziny Eulenburg interesowali się historią oraz prawodawstwem Prus Książęcych, czyli ziemi którą zamieszkiwali. Spośród książek z tego zakresu tematycznego na pierwszym miejscu należy wymienić najważniejsze dzieło historyczne profesora gimnazjum toruńskiego Krzysztofa Hartknocha, „*Alt und Neues Preussen*” (Królewiec 1684)⁴³. Autor kilkakrotnie w swojej pracy, cenionej do dziś przez historyków, podawał fakty odnoszące się do działalności Eu-

³⁹ sygn. Inc.III.104.

⁴⁰ sygn. Pol.6.III.33.

⁴¹ sygn. Pol.7.II.307.

⁴² R. Leszczyński: Meszkowski Piotr h. Odrowąż (1594?-1648). W: Polski Słownik Biograficzny. T. 21, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 45.

⁴³ sygn. Pol.7.III.66.

lenburgów w Prusach. Co ciekawe fragmenty te zostały w tekście podkreślone czarnym tuszem. Inny wartościowy druk, a zarazem źródło do historii prawa prowincji jest „*Jus terrestrae nobilitatis Prussiae correctum*”, wydane w 1599 roku w Toruniu przez Andreasa Coteniusa⁴⁴. Jest to drukowana edycja ogłoszonej w 1598 r. częściowej kodyfikacji prawa chełmińskiego, tzw. Korektury Pruskiej wyjmującej częściowo szlachtę pruską spod mocy prawa chełmińskiego. Ponadto w polonikach XVI- i XVII-wiecznych pochodzących z Galin znajdują się prace z sądownictwa Prus Książęcych „*Hoffgerichts Ordnung des Hertzogthumbs Preussen*” (Królewiec 1583)⁴⁵, prawa krajowego „*Landesordnung des Herzogtums Preussen*” (Królewiec 1577)⁴⁶, *Jus Provinciale Ducatus Prussiae...*, (Rostock 1620)⁴⁷ oraz wersja niemieckojęzyczna: *Landrecht des Herzogthums Preussen* (Rostock 1620)⁴⁸. Dla zainteresowanych historią miejscowości Wystruć w dzisiejszym obwodzie kaliningradzkim są recesy kościelnej wizytacji z 1639 r. - „*Recessus generalis Der Kirchen Visitation Insterburgischen und anderer Littawischen Embter im Hertzogthumb Preussen*“ (Królewiec 1639)⁴⁹.

Szczególnie ważne, świadczące o podtrzymywaniu tradycji rodzinnych przez Eulenburgów są liczne, najczęściej połączone pod jedną oprawą, XVII-wieczne druki okolicznościowe. Z wieku XVII mamy kilka takich klocek introligatorskich, zawierających zazwyczaj krótkie mowy i poematy żałobne dedykowane zmarłym członkom rodziny Eulenburg lub członkom rodzin, z którymi Eulenburgowie byli spowinowaceni. Wśród tego typów druków znajdują się także mowy i utwory poetyckie napisane z okazji zawieranych małżeństw⁵⁰. W oparciu o gromadzone przez Eulenburgów tytuły można także zauważyć znaczącą ilość książek z zakresu teologii protestanckiej oraz druki cenne z punktu widzenia badaczy różnych dziedzin nauki takich jak technika⁵¹, architektura⁵²,

⁴⁴ L. Jarzębowski: Druki toruńskie XVI wieku. Toruń 1969, s. 134; sygn. Pol.6.II.344.

⁴⁵ sygn. Pol.6.II.1048.

⁴⁶ sygn. Pol.6.II.1650.

⁴⁷ sygn. Pol.7.III.104.

⁴⁸ sygn. Pol.7.III.174.

⁴⁹ sygn. Po.7.II.1433.

⁵⁰ sygn. Pol.7.III.353-422, Pol.7.II.2155-2246, Pol.7.II.3970-4073.

⁵¹ Np. K. Schott: *Technica curiosa, sive mirabilia artis*, Norymberga 1664, sygn. Ob.7.II.1433.

⁵² N. Goldmann, *Elementorvm Architectvrae Militaris. Libri IV. Quorum*. Lejda 1643, sygn. Pol.7.II.81.

prawo⁵³ medycyna⁵⁴, językoznawstwo⁵⁵, matematyka, chemia, i wiele innych. Stanowią one często podręczniki z okresu nauki gimnazjalnej oraz studiów uniwersyteckich.

Niniejszy artykuł jest kolejnym doniesieniem o postępach prac badawczych i nowych ustaleniach odnoszących się do kolekcji pochodzącej z Galin. Zamierzeniem dalszych badań będzie zrekonstruowanie stanu faktycznego biblioteki tuż przed opuszczeniem ostatnich właścicieli majątku i kościoła oraz opisanie znaczenia biblioteki dla rodziny Eulenburg, dla środowiska duchownego oraz szkół z parafii galińskiej w oparciu o akta Archiwum Państwowego oraz Archiwum Archidiecezjalnego w Olsztynie, a także *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* w Berlinie-Dahlem.

Kontynuowanie prac badawczych nad tą kolekcją jest o tyle istotne, że w ostatnim czasie udało się nawiązać owocny kontakt z hrabią Udo Graf zu Eulenburgiem, najstarszym żyjącym potomkiem fundatora biblioteki kościelnej w Galinach i zarazem ostatnim właścicielem majątku w Galinach. Jego wizyta w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu 30 kwietnia 2010 r. dostarczyła badaniom interesującego materiału o charakterze wspomnieniowym, bezpośrednio od naocznego świadka.

---

⁵³ *Sachsenspiegel auff's new fleissig corrigirt an Texten*. Drezno: N. Wolrab: 1553, sygn. Ob.6.III.654.

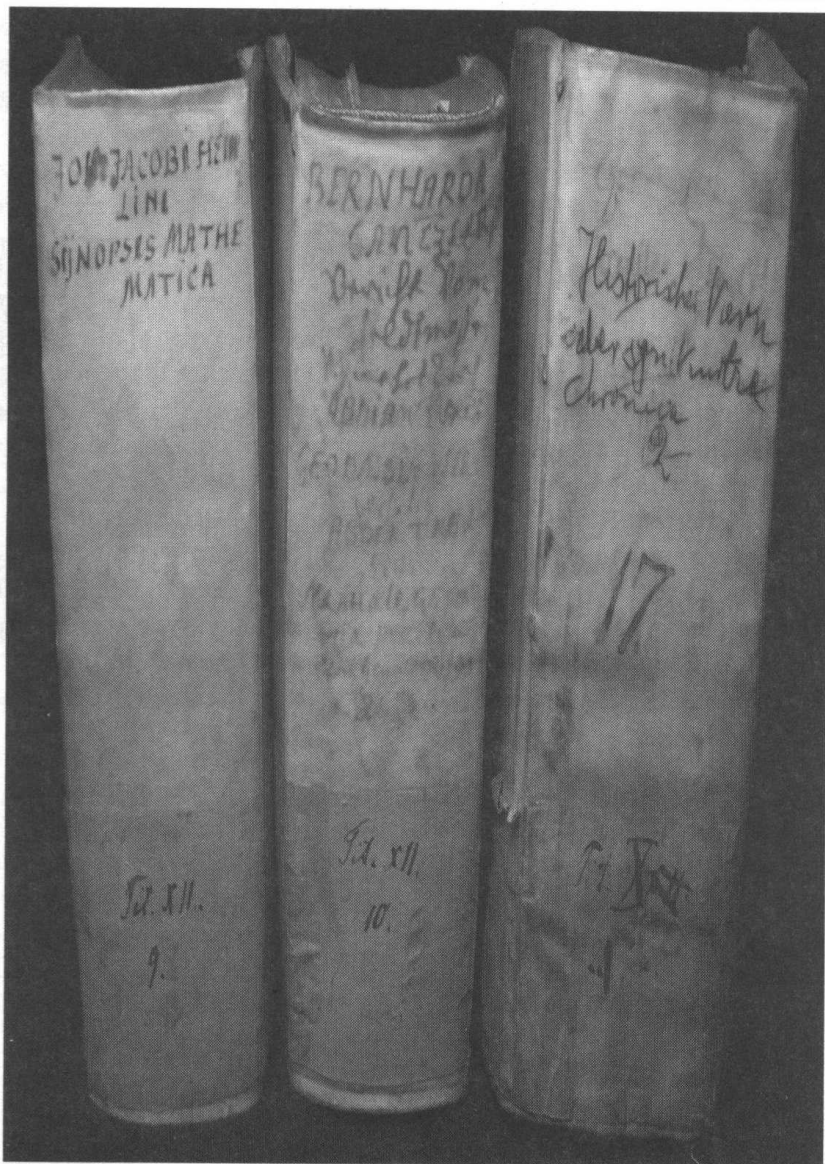
⁵⁴ S. Alberti: *Historia Plerarvnqve Partivm Hvmani Corporis, Membratim Scripta Et in vsum tyronum retractatus edita*. Wittenberga 1585, sygn. Pol.6.II.1603

⁵⁵ N. Volckmar: *Dictionarii quadrilinguis, Latinogermanopolonicograeci*. Gdańsk 1623, sygn. Pol.7.II.302

Der Stand der Forschung über eine Sammlung von alten Drucken aus der Bibliothek der Pfarrkirche in Galiny/Gallingen

Zusammenfassung

Der Artikel ist über die Alte Drücke aus der Pfarrkirche in Galiny (Gallingen), das im Nordteil der Woiwodschaft Ermland-Masuren, in einer Entfernung von Bartoszyce (Bartenstein) gelegen ist. Die Bibliothek der Gallinger Kirche hat in 1726 Gottfried Heinrich zu Eulenburg, Domherr zu Frauenburg, gestiftet und in einem Raum über der Sakristei aufbewahrt wurde. Nach dem Zweiten Weltkrieg und die Veränderung der Grenzen haben die meisten Bücher aus Gallingen nach der Universitätsbibliothek zu Toruń transportiert worden. Die aktuelle Kollektion in Toruń umfasst 1053 bibliographische Angaben im 552 Bände. In dieser Sammlung befinden sich auch 8 Handschriften mit besonderem Augenmerk auf „Landtagsakten des Herzogthums Preussen“, „Die fünf Bücher culmisches Rechts“ und „Katalog der Schlossbibliothek von Familie Eulenburg“ aus 1703. Zum Bestand gehörte unter anderem 4 Inkunabeln, eine der ältesten Ausgaben des „Sachsenspiegel“, „Alt und Neues Preussen“ von Christoph Hartknoch und zahlreiche gelegentliche Drücke.

Fot. 1. Charakterystyczne naklejki z sygnaturami książek pochodzących z Galin.

22.IX Wyjazd do Barcian. W Barcianach rzekomy księgozbiór składa się z ksiąg stanu cywilnego z XIX wieku. Wyjazd do Pałacowa. W Pałacowie duża biblioteka naukowa o dużej wartości. Książki w kilkumastu językach. Są to zbiory hr. Wernigeroda byłego prezydenta Reichstagu. Liczba książek ponad 10.000 tomów. Duża ilość książek teologicznych, ewangelicznych. Dużo książek treści politycznej. Wiele książek pierwszorzędnej wartości. Biblioteka zabezpieczona przez pełnomocnika Min. Oświaty. Nalepka wisi na drzwiach.

Wyjazd do Leunaburg. Ciężki dojazd na skutek wysadzenia mostów. Dwie szafy książek (około 500-700 tomów) bardzo cenne. Wiele starodruków (w tym wiele starodruków angielskich). Dalsza jazda do Bartoszyce i majątku Faulshof gdzie dowiadujemy się, że tam żadnych książek nie ma. Książki podane były w Juditten, które nasz Uniwersytet zabrak już uprzednio. Nocleg w Faulshof.

23.IX. Jazda do majątku Gallingen. Maj. ten nie podlega P.Z.N.Z. Książki są w kościele nad zakrystią. Wiele wyjątkowo cennych starodruków (Statuty Herburtów, Processus iuris - Zawadzkiego, Pierwsze wydanie dzieł Erazma z Rotterdamu, biblia Lutera z r. 1551, pierwsze wydanie pism Melanchtona i t.p. Najcenniejsze książki spotkane przez nas w objeździe. Mamy przydział na nie Ministerstwa Oświaty. Mimo to administracja robi nam trudności w wydaniu książek. Książek zakazał wydawać starosta, mają one być przekazane biskupowi w Olsztynie i opiekuje się nimi ksiądz z Wuhlsiek, który w tej miejscowości w kościele ma jeszcze więcej książek. Wobec stawianych trudności jadę z Administratorem do Bartoszyce do starostwa. Starosty nie ma. Wicestaroście trudno powziąć decyzję. Wreszcie deocyduje się wydać nam książki pod warunkiem spisania wszystkich książek z podaniem ilości autorów i tytułów. Na moją próbę deleguję w tym celu urzędnika do Gallingen. Spisujemy książki. Urzędnik spisał 269 książek. Ma już dość tego i zgadza się resztę książek wydać po policzeniu pod warunkiem nadesłania z Torunia reszty spisu książek. Sporządzamy protokół

Fot. 2. Fragment z odpisem sprawozdania służbowego Zbigniewa Zdrójkowskiego z pobytu w Galinach w dniu 23.IX.1946 r. (Archiwum Biblioteki UMK,teczka Sprawozdania z podróży służbowych VII1946-VII1947, k.12 v, bez sygnatury)

winden poprzednio zostały zwiezione do Pasłęka, skąd razem z innymi już trafiły przedtem do Torunia. W majątku Galingen, gdzie miało być 11.000 książek znaleźliśmy ich około 1000. z których około 700 wybraliśmy i załadowaliśmy na samochód; nieznaczne ilości książek znaleźliśmy w maj. Kamien (Stein), Rositten; w Jeskendorff znalazło się ich około 2000.

Wobec tego, iż do obejrzenia pozostało już zaledwie kilka majątków w okolicy Morągu, gdzie chodziło tylko o stwierdzenie ^{istnienia} wielkości ^{przej} istniejącej księgozbiorów, co wykonać podjął się mgr. Zdrójkowski, wobec tego postanowiłem przerwać podróż i wrócić pociągami do Torunia dnia 25/IX 1946 r.

Szczegółowe sprawozdanie z całej podróży złożył mgr. Zdrójkowski.

Toruń, dnia 30 września 1946 r.

L. Żytkowicz

Biblioteka Uniwersytecka
 Data: 14/IX 1946
 L. 919/46

Fot. 3. Fragment sprawozdania Leonida Żytkowicza z pobytu w Galinach w dniu 23.IX.1946 r. złożonego 30 IX.1 946 r. (Archiwum Biblioteki UMK, teczka: Sprawozdania z podróży służbowych VII 1946-VII 1947, k.11 v, bez sygnatury)

Matthæi VVefenbecij I.C.
COMMENTARI-
US IN INSTITUTIO-
NUM IURIS LIBROS
IIII.

06.7.II.1438

Non tantum ex auctoris autographo nunc primum per ipsi-
 us hæredes passim locupletatus, sed etiam à mendis tam quæ in prio-
 ribus editionibus remanserunt, quàm quæ in nuperam, de novo irte-
 pserunt, quàm diligentissimè repurgatus: de quibus lector
 ante epistolam dedicatoriam admonetur.

Accessit index rerum & verborum locupletissimus.

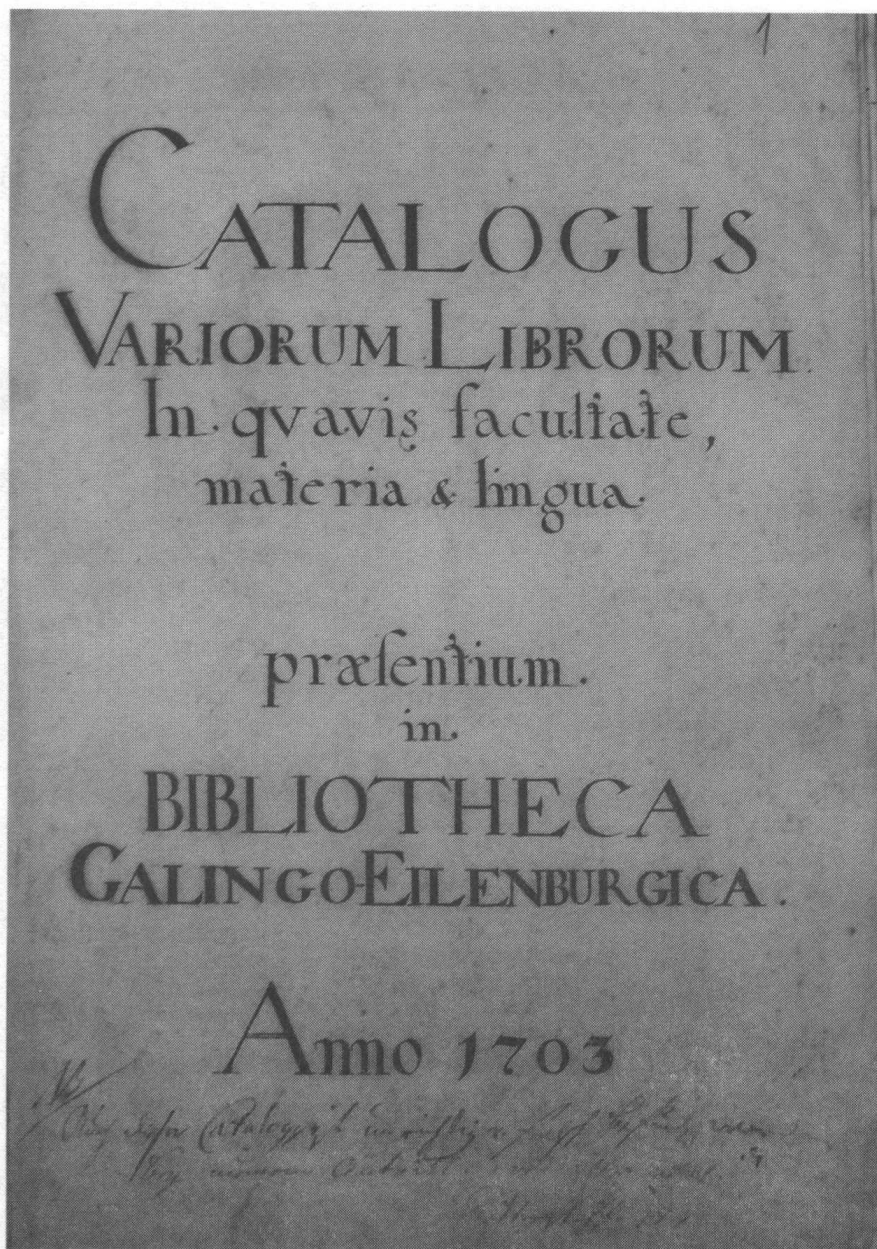

Cum Gratia & Privilegio Sacræ Cesar. Majest.
 VVITEBERGÆ
 Excudebat *Laurentius Senberlich*, Impensis
Johannis Schöffel.

*Botho Henricus
 L. P. ab Eulenburg*

Fot. 4. XVII-wieczny druk z odręcznym wpisem Botho Heinricha zu Eulenburg (sygn. Ob.7.II.1438)

Fot. 5. Strona tytułowa katalogu biblioteki rodzinnej Eulenburgów z 1703 r. (sygn. Rps. 541/III)

LIBRI THEOLOGICI

In. folio

1. Corporis Canonici Pars I et II.
2. Beschreibung der Griechischen Unionisten Riesen Ricaut
3. Decretalium liber 6us Bonifacy I.
4. Mon. Inſtit. und Abſchnen der Abzarenen Florimond.
5. Ecclesiologia D. Joh. V. de Perre.
- 6.
- 7.
- 8.
- 9.

Quart.

10. Holic Bible
11. Axiomata Ecclesiastica Georgij Richteri.
12. Acta Convocatus Morunienſis celebrati. A^o 1675.
13. Paris quotidianus
14. Harmonia conjugalis a. Magisterium Christi K. ad. Vogleri
15. Augſpurgische Confessioe Joh. Muller
16. Jony und Jonyen, Dreyel Fried. Dommers
17. Axiomata Eccles. occurr. et historica Georgij Richteri.

Fot. 6. Druga strona katalogu biblioteki obejmująca wykaz książek z zakresu teologii